

Prof. dr. Marjan Schwegman

De wapens van het verzet

Amsterdam
18 februari 2016

Prof. dr. Marjan Schwegman

De wapens van het verzet

**Geweld, geweldloosheid en gender
in de strijd tegen
onderdrukking en vervolging**

**Rede ter gelegenheid van het afscheid
als directeur van het NIOD Instituut voor
Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
en als hoogleraar Politiek en cultuur
in de lange twintigste eeuw
aan de Universiteit Utrecht**

**Amsterdam
18 februari 2016**

Het enige, wat een mens sterk maakt en houdt, is vechten.

*Daarom, vecht altijd voor iets,
al is het dan desnoods voor een verloren zaak.*

UIT HET PLAKBOEK VAN JACOBA VAN TONGEREN, LEIDSTER VAN GROEP 2000.

EXCELLENTIES, VRIENDEN, FAMILIELEDEN EN COLLEGA'S, DAMES EN HEREN,

Twee maanden vóór het einde van de Duitse Bezetting van Nederland voerde Henk van Randwijk, leider van het illegale blad *Vrij Nederland*, een ingrijpende reorganisatie door. Hij maakt een einde aan alle horizontale contacten en verbindingen tussen de verschillende compartimenten van *Vrij Nederland*. Voortaan zouden die om veiligheidsredenen alleen nog een relatie met de Centrale Leiding in Amsterdam mogen hebben. Deze centralisatie wekte geen enthousiasme; één onderdeel leidde zelfs tot een regelrechte interne opstand. Het ging om de instelling van een koeriersterscentrale. Tot dan toe hadden de koeriersters opdrachten voor koerierswerk direct van hun contacten in ontvangst genomen. Voortaan zouden ze zich volgens een gedetailleerd uitgewerkt schema meerdere keren per dag moeten melden op een centraal punt, door Van Randwijk 'het nest' gedoopt.¹

Los van de snauwerige commandotoon van de schriftelijke instructies, riepen de plannen van Van Randwijk verzet op, omdat komen en gaan via één centraal adres als gevaarlijk werd gezien. Zeker omdat het ging om een pand waaruit je bij onraad nauwelijks zou kunnen ontkomen. De koeriersters saboteerden 'het nest' dan ook, want, zoals Nel Huetinck tegen mij zei: "Wij hielden niet van centrale punten."² "Ik vond het onzinnig en gevaarlijk", oordeelde ook Tuuk Buijtenhuijs.³ Nel Huetinck concludeerde laconiek: "Nou, ze konden mij wat, ik heb die boot afgehouden, ik zag het niet zitten. Ik zei: jongens, jullie weten waar ik op kantoor zit, je komt het me maar brengen."⁴ Uit de biografie van Van Randwijk door

¹ Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk. Een biografie*. (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 1988) pp.424 – 429.

² Interview met Nel Huetinck, 15/2/1978, geciteerd in: Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945*. (Amsterdam: SUA 1980) p. 52.

³ Mulder en Koedijk, *Van Randwijk*, p. 426.

⁴ Schwegman, *Het stille verzet*, p. 52.

Tuuk Buijtenhuijs bij de bevrijding in Amsterdam

Uit: Mulder en Koedijk, *Van Randwijk*

Gerard Mulder en Paul Koedijk blijkt dat de afkeer van Van Randwijks maatregel zo diep zat, dat één van de vrouwen hem tijdens het bevrijdingsfeest van VN urenlang alle grieven van de organisatie over zijn autoritaire optreden inwreef.⁵

Waarom vertel ik u over deze koerierstersopstand? Omdat ik de weerstand van de koeriersters bij mijn onderzoek naar de rol van vrouwen in Nederlandse verzetsgroepen wel was tegengekomen, maar destijds, eind jaren 70, de betekenis ervan niet goed heb gezien. Zonder koeriersters kon geen enkel verzetsnetwerk bestaan. Met zijn maatregel wekte Van Randwijk de indruk de waarde van hun werk te onderschatten. Zonder morren orders aanvaarden was regel bij verzetswerk, ook als men het niet met de orders eens was. Dat zo'n order in dit geval met een soort ironisch superieure houding werd gesaboteerd, zegt dus iets over het zelfbewustzijn van de koeriersters.

Het is die vanzelfsprekende zelfstandigheid die mij het meeste trof bij het teruglezen van de interviews die ik eind jaren '70 met enkele koeriersters hield. Hun relaas staat bol van de momenten waarop zij in hun eentje beslissingen moesten nemen die grote gevolgen konden hebben, zoals wel of niet aanbellen bij een huis dat ze niet helemaal vertrouwden. Bij het vervoeren van zwaar materiaal, zoals wapens en loden zetsel, kon elke verkeerde beweging fataal zijn, zoals wanneer een man beleefd zijn plaats wilde afstaan aan een vrouw die niet kon gaan zitten, vanwege het onbuigzame lood in de step-in.⁶ Uit de interviews spreekt een nauw verholten trots op de expertise die de vrouwen met vallen en opstaan ontwikkeld hadden. Als die werd ontkend, of misbruikt, kwamen zij in opstand. Zoals Tuuk Buijtenhuijs, die tijdens een fietstocht van Amsterdam naar Utrecht beschoten werd door geallieerde vliegtuigen. Ze kon zich

⁵ Het ging om Eja Rutten. Mulder en Koedijk, *Van Randwijk*, p. 455.

⁶ Dit laatste voorbeeld gaf Ada Van Randwijk-Henstra in een interview met mij, 1/7/1978.

maar net in veiligheid brengen en wilde nu wel eens weten waarvoor ze in opdracht van Van Randwijk haar leven had gewaagd. Dus maakte ze de envelop open: die bleek slechts een versje te bevatten. Razend keerde ze terug, zonder dat ze erin slaagde Van Randwijk duidelijk te maken waarom ze zo kwaad was.⁷ Ook de vrouw die in Utrecht de verspreiding van VN regelde, Marie Anne Tellegen, klaagde over de in haar ogen te ‘mannelijke’ en ‘dictatoriale’ organisatie van VN, waar koeriersters werden aangeduid als ‘kinderen’ of ‘tikjuffies’.⁸

Hoe verhoudt deze geringschatting en onderwaardering zich nu tot het iconische beeld van de ‘koerierster’ dat na de oorlog ontstond? Opvallend is dat de koeriersters in de allereerste naoorlogse beelden en verhalen een zelfstandige factor in het verzet zijn. Zo wordt de koerierster in een in augustus 1945 geopende tentoonstelling in de Bijenkorf ‘de amazone van deze tijd’ genoemd. ‘Ze zette haar leven op het spel en het leven van vele anderen hing van haar moed af’, aldus het bijschrift.⁹ Op een gegeven moment vindt echter een subtiele, maar cruciale verandering in de beeldvorming plaats die nader onderzoek verdient. Door hun activiteiten te vatten in termen als ‘helpen’ en ‘meewerken’ wordt het werk van koeriersters voorgesteld als ‘ondersteunend’ voor datgene waar het eigenlijk om ging: het schrijven van artikelen voor de illegale pers, het beoefenen van spionage, het plegen van sabotage, het uitvoeren van gewapende overvallen. Het beeld dat zo ontstaat, past wonderwel bij de naoorlogse opvattingen over wat voor vrouwen wel en niet passend gedrag was. En bij opvattingen over wat mannen wel en niet paste.

Deze nog niet precies te dateren beeldvorming creëert dus impliciet

⁷ Mulder en Koedijk, *Van Randwijk*, p. 435.

⁸ W.H. Weenink, *Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*. (Amsterdam: Boom 2014) p. 103 en p. 161.

⁹ Foto van Marius Meijboom, Beeldbank WO II Collectie NIOD, beeldnummer 95347.

een hermetische hiërarchie: dat waar het in het verzet echt om ging, staat boven dat wat daarvan was afgeleid. De werkelijkheid van het koerierstersbestaan was echter complex: zo laat Weenink in zijn biografie van VN-‘koerierster’ Marie Anne Tellegen zien dat zij als Dr. Max een leidende rol vervulde in een wijd vertakt verzetsnetwerk dat Utrecht als basis had. Velen kwamen er pas na de oorlog achter dat Dr. Max een vrouw was geweest. En wat voor één: zij werd na de oorlog de eerste vrouwelijke directeur van het Kabinet van de Koningin.¹⁰ Ook een andere beroemde vrouw, Marga Klompé, de eerste vrouwelijke minister van Nederland, had een oorlogsverleden als koerierster: onder de sekseneutrale schuilnaam Dr. Meerbergen fietste zij stad en land af voor de Utrechtse aartsbisschop De Jong. Ook in haar geval is de term ‘koerierster’ verraderlijk. Uit Gerard Mostert’s biografie blijkt bijvoorbeeld dat zij één van de drijvende krachten was achter de activiteiten van de verboden Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers.¹¹ Ook mijn eigen interviews laten zien dat koeriersters veel meer deden dan allerlei belastende zaken vervoeren. Ze verborgen piloten, regelden onderduikadressen voor Joodse vrienden, richtten schuilplaatsen in voor onderduikers en nog veel meer. Door de bijna achteloze manier waarop ze hierover vertelden, zou je er bijna aan voorbijgaan. De succesvolle interne koerierstersopstand bij VN wijst er echter op dat ook zij gezien en gewaardeerd wilden worden.

Dit soort botsingen kunnen in mijn ogen dan ook niet worden afgedaan als botsingen tussen opgejaagde mensen. Want opgejaagd en overspannen was bijna iedereen in die laatste oorlogsmaanden in West-Nederland. Verschillende opvattingen over waar het in het verzet om ging waren in het geding. Zowel Marie Anne Tellegen als Marga Klompé bekritiseerden al in 1946 de gedachte dat het bij verzet vooral draaide

¹⁰ Weenink, *Vrouw achter de troon*, pp. 81-167.

¹¹ Gerard Mostert, *Marga Klompé 1912-1986. Een biografie*. (Amsterdam: Boom 2011) pp. 69-106.

om spectaculaire, tot de verbeelding sprekende acties van mannen zoals, in de woorden van Klompé: “rondlopen met een pistool, vijanden executeren, treinrails opblazen, of distributiekantoren overvallen”.¹² Klompé benadrukte dat ook minder tot de verbeelding sprekend werk nodig was geweest, werk dat zij bijvoorbeeld zelf als koerierster had verricht. Zoals wel vaker het geval was, presenteerde Klompé zichzelf hier als een vrouw die zich aan de aan haar seksegenoten gestelde grenzen hield. Ze droeg zo haar steentje bij aan het beeld van de koerierster als ‘helpster van mannen’. Haar leven laat echter ook een heel andere interpretatie toe, zoals Mieke Aerts in haar boek over Klompé heeft laten zien.¹³

Dat geldt, zo zou ik willen zeggen, ook voor de levens van andere vrouwen die actief waren in verzetsnetwerken. Én voor de levens van mannelijke verzetsstrijders. En passant sluiten tweedelingen waarin onderscheid wordt gemaakt tussen het spectaculaire werk van mannen en het onzichtbare, ondersteunende werk van vrouwen immers ook mannen op in een door gender begreemd domein. Wat bijvoorbeeld te denken van mannen die een afkeer hadden van gebruik van geweld? Dat die mannen er waren, blijkt bijvoorbeeld uit een interview dat Ton Klumper in 1981 hield met H. Douqué, één van de leiders van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, de LO, in Amsterdam. Klumper was militair en als onderzoeker werkzaam bij de afdeling Sociologische en Psychologische Studie van de Koninklijke Militaire Academie. Douqué stelt in het interview dat hij alleen belangstelling had voor wat hij het verzorgingswerk noemt, en niet voor gewapende activiteiten waar hij zich verre van hield. Uit zijn vraagstelling blijkt dat de interviewer Douqué keer op keer wil vangen in een onderscheid dat hij er als onderzoeker heeft ingebracht, namelijk het onderscheid tussen georganiseerd verzet en niet-

¹² Ibidem, pp. 78-79.

¹³ Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen*. (Amsterdam: SUA 1994).

georganiseerd verzet. Die laatste soort verzet staat bij Klumper duidelijk minder hoog in aanzien dan de eerste. Douqué keert zich in het interview verschillende keren tegen deze indeling. Hij beschrijft hoe hij, wonende in de Keizerstraat in Amsterdam, al heel vroeg getuige was van de vernederende behandeling van de Joden. Hij probeerde zo goed en zo kwaad als het ging mensen te laten onderduiken, hetgeen maar sporadisch lukte, omdat er toen nog geen sprake was van een verzetsinfrastructuur. Uit niets blijkt dat hij deze fase van de ontwikkeling van het verzet als minder belangrijk ziet dan de latere. Wel spreekt uit het interview zijn grote, nog steeds voelbare frustratie over het feit dat hij naar zijn eigen gevoel niet genoeg kon doen om het gevaar voor de Joden te keren.¹⁴

Hiërarchische indelingen als die van Klumper zijn te vinden in het leeuwendeel van de naoorlogse geschiedschrijving van het verzet, zeker ook in het werk van Loe de Jong. Maar ook mijn eigen onderzoek uit de jaren '70 naar de rol van vrouwen blijft binnen de lijnen van de tweedeling tussen ondersteunend verzetswerk en dat waar het echt om ging. Dat blijkt bijvoorbeeld uit mijn fascinatie voor vrouwen die, zo zou je kunnen zeggen, een 'mannelijke' rol vervulden: vrouwen als Reina Prinsen Geerligts en Truus van Lier die actief betrokken waren bij gewapende verzetsacties en in 1943 zijn geëxecuteerd. Die fascinatie kreeg een nieuwe impuls door mijn onderzoek naar negentiende-eeuwse patriottische vrouwen in Italië en hun tegenhangsters, de vrouwen die in opstand kwamen tegen de beweging die van Italië een moderne eenheidsstaat maakte. Daarom, in navolging van Carlo Ginzburgs inspirerende oproep om bij historisch onderzoek omwegen serieus te nemen, een uitstapje naar Italië.¹⁵

¹⁴ Transcript interview Klumper met H.A. Douqué, d.d. 21 mei 1981. Met dank aan Bernard Douqué, die mij dit transcript ter beschikking stelde. Klumper hield dit interview voor zijn proefschrift: A.A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40-'45: ideeël concept 'getoetst' aan historische werkelijkheid*. (Tilburg: Gianotten 1983).

¹⁵ Carlo Ginzburg, *Miti Emblemi Spie. Morfologia e storia*. (Torino: Einaudi 1986).

Gewelddadige revoluties, oorlogen en vervolging zijn goed voor een overvloed aan beeldvorming. Juist dan ontbreekt het immers aan onpartijdige getuigen en pluriforme nieuwsvoorziening, zodat geruchten, fantasie en propaganda welig kunnen tieren. Met geraffineerde ensceneringen wordt angst voor terreur en geweld bewust aangewakkerd. Terrorisme-deskundige Beatrice de Graaf wijst daar voortdurend op. *Framing* is een wapen dat net zo belangrijk is als de inzet van materiële wapens. Ook direct na gewelddadige omwentelingen wordt dat wapen gebruikt om nieuwe machtsverhoudingen te legitimeren of oude te herstellen. Het zijn juist geesteswetenschappers die door onderzoek naar beeldvorming, *framing* en ensceneringen van geweld kunnen zorgen voor reflectie die een tegenwicht biedt aan propaganda.

Neem nu Italië. Tijdens mijn vele verblijven daar onderging ik een waar bombardement van beelden en ben ik anders gaan kijken. Interessant is de verbeelding van de geschiedenis die vooraf ging aan de geboorte van de moderne Italiaanse natiestaat via schilderijen, standbeelden, verhalen, straatnamen en architectuur. In die verbeelding is een centrale plaats ingeruimd voor het militaire geweld dat leidde tot de staatkundige eenwording van Italië in 1861. De verpersoonlijking van dit geweld is Giuseppe Garibaldi. Niemand die Italië bezoekt, ontkomt aan een confrontatie met de leider van het legendarische vrijwilligerslegioen van 1000 roodhemden dat in 1860 van Genua naar Marsala op Sicilië voer. Van daaruit werd in een opwaartse beweging Italië veroverd voor wat uiteindelijk, tegen de republikeinse zin van Garibaldi, een monarchie naar Piëmontees model zou worden.¹⁶

Tallose malen is de vechtjas Garibaldi verbeeld. Zo vaak, dat mij aanvankelijk niet opviel dat achter Garibaldi, of liever gezegd naast hem, een vrouw staat, Anita. Zoals historica Els Kloek heeft laten zien, kon Neder-

¹⁶ Lucy Riall combineert in haar magistrale studie over Garibaldi biografische analyse, beeldvorming én politieke gebeurtenissen: *Garibaldi. The Invention of a Hero*. (New Haven and London: Yale University Press 2007).

land tot ver in de negentiende eeuw bogen op een belangrijk vrouwelijk symbool van moed en strijdbaarheid, Kenau Simonsdr. Hasselaer.¹⁷ Wat Kenau was voor Nederland, was Anita voor Italië: zij wordt vaak verbeeld als een amazone, zwaaiend met een wapen, al dan niet zittend op een galopperend of steigerend paard. Garibaldi zelf is de enige bron voor Anita's korte leven: hij schrijft zijn herinneringen aan haar op als hij in 1850 per schip op weg is naar New York voor één van de vele episodes van ballingschap die zijn leven heeft gekend. Die oversteek naar Amerika volgt op een wonderbaarlijke ontsnapping uit Italië, na de mislukking van een revolutionair experiment in Rome. Tijdens Garibaldi's tocht van Rome naar Ravenna bezwijkt Anita aan de malaria, zodat Giuseppe alleen op het schip naar New York zit, al waar hij droevig terugblijkt op zijn leven. In zijn biografische schets van Anita beschrijft hij hoe hij haar in 1839 als de achttienjarige Ana Maria de Jesus Ribeiro da Silva aan de Braziliaanse kust ontmoette en onmiddellijk tot de zijne maakte. En hoe zij vervolgens op verschillende plaatsen in Zuid-Amerika samen vochten voor de Vrijheid en de Republiek, totdat de revoluties van 1848 het paar naar Europa riepen.

In verschillende publicaties heb ik laten zien hoe cruciaal de rol van Anita is geweest voor het beeld van Garibaldi als Held van Twee Werelden zoals dat na de eenwording van Italië werd geconstrueerd.¹⁸ Garibaldi's verovering van Anita staat daarin symbool voor de verovering door Italië van een achterlijk continent, Zuid Amerika. Door haar tot de zijne te maken en te bekeren tot de verlichte Europese principes van de Vrijheid en de Republiek, toont Garibaldi de superioriteit van zijn cultuur en zijn geslacht. Deze verbeelding is een mooi voorbeeld van het door Doris Sommer gemunte begrip *foundational fiction*: een liefdesverhaal

¹⁷ Els Kloek, *Kenau & Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige oorlog*. (Nijmegen: Vantilt 2014).

¹⁸ Zie hiervoor onder meer mijn 'Amazons for Garibaldi: Women Warriors and the Making of the Hero of Two Worlds', *Modern Italy* 15,4 (2010) pp. 417-433.

Standbeeld Anita Garibaldi, Gianicolo, Rome

dat de geboorte van een natiestaat, in dit geval de Italiaanse natiestaat, verbeeldt en legitimeert.¹⁹

Net zoals het geval is bij de Nederlandse naoorlogse beeldvorming over het verzet, zijn het ook hier de barsten in dit verhaal die mij interesseren. Het zijn er vele, maar voor mijn betoog van vandaag is één element van speciaal belang: de conflicterende manieren waarop Anita als vechtende vrouw is verbeeld. In plaatjes uit de jaren '40 en '50 van de negentiende eeuw heeft zij het uiterlijk van een bandiet: zij draagt bijvoorbeeld de typische bandietenhoed. Zij is een vrouw in mannenkleden, die wijdbeens als een man op een paard zit en met een pistool schiet. In fantastische verhalen heeft zij letterlijk en figuurlijk de broek aan en delft Garibaldi het onderspit. Dit type verbeelding contrasteert sterk met latere. Een mooi voorbeeld daarvan staat op de Gianicolo in Rome. In dit door Mussolini in 1932 geïnaugureerde standbeeld met de as van Anita in de sokkel, zit zij in vrouwenkleden in amazonehouding op haar wild steigerende paard. Ze heeft weliswaar een pistool in haar hand, maar in haar andere arm houdt zij een baby.

Opvallend is dat de vervrouwelijking van de militante Anita al omstreeks 1860 begint, juist wanneer foto's van vrouwen als Maria Oliverio opduiken. Het gaat om in mannenkleden gehulde vrouwen uit Zuid-Italië die samen met de mannen uit hun streek met geweld weerstand boden tegen het kersverse uit Noord-Italië afkomstige Italiaanse leger dat orde op zaken probeerde te stellen in voor dat leger totaal onbekende streken.²⁰ De oorlog tegen het banditisme, zoals deze episode uit de Italiaanse geschiedenis nog steeds wordt genoemd, duurde van 1860 tot 1870 en kostte meer doden dan alle oorlogen bij elkaar die in de jaren daaraan

¹⁹ Doris Sommer, *Foundational Fictions. The National Romances of Latin America*. (Berkeley etc.: University of California Press 1991).

²⁰ Zie voor mijn onderzoek naar de 'banditessse' mijn 'Horrorific Heroines: Female Brigandage, Honour and Violence in Post-Unification Italy, 1860-1870', in: Katherine Mitchell and Helena Sanson (ed.), *Women and Gender in Post-Unification Italy. Between Private and Public Spheres*. (Oxford etc.: Peter Lang 2013) pp 111-133.

Drie 'banditesses', gefotografeerd na hun arrestatie, circa 1866

voorafgaand waren gevoerd om van Italië een eenheidsstaat te maken.²¹ De strijd in Zuid-Italië had alle kenmerken van een guerillaoorlog, bij uitstek het type strijd waarin angstwekkende beelden van de vijand over en weer worden ingezet als wapen. In zijn klassieke werk *Bandits* haalt historicus Eric Hobsbawm het voorbeeld van de gewelddadige dekolonisatieoorlog in Indonesië aan, om te laten zien dat Nederlanders het woord ‘bandiet’ gebruikten om de nationalisten negatief te *framen*.²² Iets soortgelijks gebeurde in Zuid-Italië: terwijl de opstandelingen met het dragen van uniformen en andere militaire parafernalia wilden demonstreren dat zij serieuze krijgers waren, deed het Italiaanse leger er alles aan om hen te ontmaskeren als een stelletje criminelen.

Gender speelde in deze *framing* een belangrijke constituerende rol.²³ Zo deed het Italiaanse leger veel moeite om de mannelijke opstandelingen af te schilderen als ‘vrouwelijk’ in de zin van sluw, ongrijpbaar en fysiek zwak. Opvallend is dat aan beide kanten fantastische verhalen over extreem gewelddadige vrouwen circuleerden. Met dit verschil dat die verhalen in de cultuur van de opstandelingen een positieve betekenis hadden, en in die van het Italiaanse leger niet. Voor het leger ging het bij vrouwen als Maria Oliverio om de ultieme afwijking van wat voor vrouwen als de norm werd gezien, terwijl Maria Oliverio in de cultuur van de opstandelingen een heldenstatus kreeg als ‘bandietenkoningin’, omdat zij actief en met geweld de aantasting van haar eer wreekte. In de brieven van soldaten in het Italiaanse leger is te lezen hoe schokkend confrontaties waren met vrouwen als zij.²⁴ Als deel van het militaire ethos van het

²¹ John Dickie, *Darkest Italy: the Nation and Stereotypes of the Mezzogiorno, 1860-1900*. (New York: St. Martin's Press 1999).

²² Eric Hobsbawm, *Bandits*. (London: Penguin 1969) p. 99.

²³ Zie hiervoor mijn ‘Horrorific Heroines’.

²⁴ John Dickie, ‘A World at War: The Italian Army and Brigandage, 1860-1870’, *History Workshop Journal* 33 (1992) pp. 1 – 25.

nieuwe nationale leger was het er bij de soldaten nu juist ingehamerd dat vrouwen totaal andere wezens waren dan mannen. Ze waren zacht, lief, en zouden vanwege hun grillige emoties niet in staat zijn tot strategisch gebruik van geweld. Daarom waren het mannen die de natie als soldaat moesten verdedigen, en niet vrouwen. Opvallend is hoe de zogenaamde *banditessa* nadat ze gearresteerd waren, door de legerfotografen in vrouwenkleren werden gehuld en tegen liefelijke achtergronden werden gefotografeerd. Alsof de gewenste symbolische orde op deze manier moest worden hersteld.

Iets soortgelijks gebeurde met Anita: een bandieteske, mannelijke Anita paste slecht in de opvatting over het leger als mannelijke drager van het nationale geweldsmonopolie. Vandaar waarschijnlijk de sterkere nadruk op het moederlijke in de Anita's die vanaf 1860 het symbolische universum van Italië gingen bevolken. Die metamorfose ging samen met een andere verandering: terwijl Garibaldi Anita in zijn memoires eert als één van een reeks omgekomen 'wapenbroeders', besloot hij in 1860 om de vrouwelijke vrijwilligers die zich hadden aangemeld niet toe te laten tot het legioen waarmee hij naar Sicilië zou varen. Ik vermoed dat dit verband houdt met Garibaldi's streven naar opname van zijn ongeregelde legertje vrijwilligers in het nationale Italiaanse leger dat zich aan het vormen was.²⁵ Hij vreesde waarschijnlijk dat de aanwezigheid van vrouwen die opname sterk zou bemoeilijken. Zo conformeert ook de aanvankelijk bandieteske Garibaldi zich aan de stelregel dat het nationale leger uitsluitend uit mannen bestond.

Waar leidt deze Italiaanse omweg nu toe? Tot het volgende inzicht: de scheiding van het militaire en burgerlijke maakt deel uit van een orde die onverbrekkelijk verbonden is met de moderne natie. Het gaat hier echter om een ordening die niet spoort met de complexe werkelijk-

²⁵ Zie voor dit streven: Riall, *Garibaldi*, p. 315.

heid van een moderne oorlog. Zoals mijn collega Peter Romijn onlangs terecht stelde: daarin kan iedereen doelwit zijn.²⁶ De strijd die Nederland na de Tweede Wereldoorlog voerde om de onafhankelijkheid van Indonesië tegen te houden is daarvan een zeer sprekend voorbeeld. Uit recent onderzoek van onder meer René Kok, Erik Somers, Louis Zweers en Gert Oostindie blijkt dat burgers gericht doelwit waren bij acties van Nederlandse militairen.²⁷ Op die vervaging tussen het militaire en het burgerlijke duidt ook de inzet van enkele honderden geüniformeerde en bewapende Nederlandse bestuursambtenaren. Zij moesten met de militairen het koloniaal gezag herstellen. Interessant zijn de door onderzoeksjournalist Anne-Lot Hoek in de *NRC* aangehaalde brieven van de op Lombok en Bali gestationeerde bestuursambtenaar Siebe Lijftogt. Hij was tijdens de Duitse bezetting actief in het Utrechtse verzet en verkoos daar ‘civiel verzet’ boven het gebruik van geweld. Hij raakte op Bali meer en meer verontrust over de mentaliteit van zijn collega’s die zich in zijn ogen gedroegen als de Duitse bezetter door geweld tegen de opstandelingen te vergoelijken of te stimuleren. Aan zijn vroegere verzetsmakker Marie Anne Tellegen schreef hij in december 1947 dat hij net als in Nederland onder Duitse bezetting in oppositie ging tegen een situatie waarin “wij bij honderden de *spes patriae* van een ander volk doden, martelen en gevangen nemen”.²⁸

Lijftogt’s brieven onderstrepen het ontregelende effect van oorlog en geweld. Die ontregeling betrof ook, en niet het minst, de scheiding tussen het militaire en het burgerlijke. Naoorlogs herstel van de gewenste verhoudingen ging samen met herstel van die ordening, waardoor sommige zaken achteraf letterlijk aan het licht werden onttrokken. Dat is wat ik ook zie ge-

²⁶ ‘Iedereen kan doelwit zijn’, interview met Peter Romijn in *NRC Next* (24 december 2014).

²⁷ René Kok, Erik Somers en Louis Zweers, *Koloniale Oorlog 1945 – 1949*. (Amsterdam: Carrera 2015); Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië. 1945 – 1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis*. (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2015).

²⁸ Ik ontleen de citaten aan een artikel van Anne-Lot Hoek, ‘Wij gaan het hier nog heel moeilijk krijgen’, in: *NRC Weekend* (9-10 januari 2016) pp.22-23.

beuren in de naoorlogse beeldvorming van het verzet, die sterk de sporen draagt van een ordening die al tijdens de oorlog was voorbereid door de vanuit Londen in september 1944 verordonneerde bundeling van het gewapende verzet in de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Die bundeling sanctioneerde een scheiding die in de verzetsnetwerken niet zo had bestaan, namelijk een scherp onderscheid tussen het gewapende en het burgerlijke verzet en een privilegering van het gewapende verzet door daar een nationaal leger in wording van te maken onder opperbevel van Prins Bernhard.

Ook hier zijn het de barsten in deze op het oog zo overzichtelijke ordening die mij interesseren. Historicus Coen Hilbrink laat in zijn laatste boek over Knokploegen mooi zien hoe de vorming van de BS organisch gegroeide verbindingen verstoorde.²⁹ Aanvankelijk werden gewapende acties zoals overvallen op distributiekantoren uitgevoerd in functie van de behoefte aan bonkaarten, in functie dus van het verzorgingswerk van Douqué en andere mannen en vrouwen. Als het kon, zonder gebruik van geweld. Niet vergeten moet worden dat bijvoorbeeld de beroemde aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister van maart 1943 zonder een schot te lossen werd uitgevoerd. De opgelegde ordening in BS-verband bevorderde dat gewapend verzet een doel op zich werd van, ik citeer een KP'er: "jonge kerels, die met stens en zware Remington-pistolen 's nachts langs de wegen trokken: kilo's springstof in hun broekzak en een handvol slagpijpjes achteloos in de zak van hun jas."³⁰

Hilbrink werpt de vraag niet expliciet op, maar ik stel hem hier wel: waar bleven de vrouwen in deze nieuwe constellatie? De vrouwen die, zo blijkt ook uit Hilbrinks boek, onverbreekelijk deel hadden uitgemaakt van het werk in de Knokploegen? Om die vraag te beantwoorden is nieuw onderzoek naar de vorming van de BS nodig. Recent onderzoek van Erik

²⁹ Coen Hilbrink, *Knokploegen. Religie en gewapend verzet 1943 – 1944*. (Amsterdam: Boom 2015).

³⁰ *Ibidem*, p. 197.

Schaap naar verzet in de Zaanstreek laat zien dat ook koeriersters in mei 1945 in BS-uniform rondliepen, omdat zij, daar gaan we weer, de BS hadden ‘geholpen’.³¹ Maar terwijl vrouwen in mei 1945 in de Zaanstreek kennelijk nog een zichtbare plaats hadden in de BS, zien we ze later niet terug bij herdenkingen als die op de Waalsdorpervlakte.

Dat het al onmiddellijk na de bevrijding niet vanzelfsprekend was dat vrouwen participeerden in de *coming out* van het verzet, blijkt uit de wederwaardigheden van Jacoba van Tongeren. Zij was leidster van Verzetsgroep 2000, maar mocht bijvoorbeeld niet deelnemen aan kransleggingen van het Verenigd Verzet. Dit was het gevolg van haar weigering zich met haar groep te voegen in het grotere verzetsverband dat Van Randwijk in de laatste oorlogsmaanden via Vrij Nederland had gecreëerd. Haar groep is een mooi voorbeeld van een organisch georganiseerd netwerk waarin mannen net zo actief waren in het verzorgingswerk als vrouwen. Een groep bovendien, waarin een vrouw de leiding had. Uit de pas onlangs gepubliceerde memoires van Jacoba van Tongeren blijkt dat haar leiderschap juist in die laatste oorlogsmaanden werd betwist door mannen als Van Randwijk. Dit gebeurde op grond van de redenering dat een vrouw in omstandigheden die beslissingen over geweldgebruik vereisten, geen leiding kon geven aan een verzetsgroep. Na de bevrijding liet Van Tongeren zich desondanks portretteren in een uitdossing die aan het BS uniform lijkt te refereren: het blauw van haar jurk doet denken aan de blauwe overalls van de BS. Hetzelfde geldt voor de oranje armband, hoewel die andere symboliek bevat dan die van de BS. Ook al is Ja-

³¹ Erik Schaap, *Vrouwenverzet in de Zaanstreek en Waterland (1940 – 1945)*. (Z.p.: Contactgroep Verzetsgepensioneerden 1940 – 1945 Zaanstreek-Waterland en Zaanse verzet. 2015) pp. 9, 34 en 38. Dit boekje is slechts in beperkte kring verspreid. Een deel is op 22/12/2015 online gezet door Erik Schaap, in zijn blog: DE ZAANSTREEK IN DE TWEEDE WERELDOORLOG. ZAAANSE VERHALEN OVER DE PERIODE 1940-1945, beschikbaar op: <https://zaanstreek4045.wordpress.com> (geraadpleegd 10-01-2016). Daarin meer foto's van vrouwen in BS-uniform.

Jacoba van Tongeren na de bevrijding in 1945
geportretteerd door Max Nauta

coba's portret lange tijd onzichtbaar gebleven, het is in mijn ogen een mooi voorbeeld van tegenframing.³²

Juist de vrouwen waren, zoals gezegd, degenen die de verbindingen in stand hielden. Dat zij na de oorlog onzichtbaar werden of op z'n best gereduceerd tot 'helpers' van het verzet, is dan ook bijna ironisch te noemen. In nieuw onderzoek zou de scheiding tussen burgerlijk en gewapend verzet niet als gegeven moeten worden beschouwd, maar moeten worden bekeken hoe die scheiding tot stand kwam en wat de rol van gender daarin was. Dat is één van de uitgangspunten waarmee het NIOD vorig jaar nieuw onderzoek naar 'het verzet' is gestart.³³ Dit door Ismee Tames geleide NIOD-onderzoek wordt gestimuleerd en mogelijk gemaakt door de stroom van nieuwe publicaties over het meer onopvallende verzetswerk van vrouwen, maar ook van mannen. Kennelijk is de tijd rijp voor een visie op verzet die recht doet aan de complexiteit van oorlog en geweld. Daarmee komt het verzet van toen dichterbij de realiteit van vandaag.

Om mijn pleidooi voor zo'n nieuwe visie kracht bij te zetten, volgt hier nog een laatste vleugje negentiende-eeuws Italië. Dat vleugje komt uit mijn woonplaats Alkmaar, waar de schrijfster Truitje Bosboom-Toussaint in 1812 werd geboren. Hoewel zij op het eerste gezicht een behoudende vrouw lijkt te zijn geweest, gaat er onder haar keurige houding een sterke tegendraadsheid schuil.³⁴ Dat ontdekte ik toevallig toen ik on-

³² Paul van Tongeren en Trudy Admiraal, *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*. (4e hernieuwde druk; Soesterberg: Aspekt 2016). Op de omslag staat het portret.

³³ HEEL GEWOON OF JUIST BIJZONDER? NIEUWE VISIES OP MENSEN IN VERZET TIJDENS DE DUITSE BEZETTING VAN NEDERLAND 1940 – 1945, beschikbaar op: <http://www.niod.knaw.nl/nl/projecten/heel-gewoon-of-juist-bijzonder> (geraadpleegd 10-01-2016).

³⁴ Zie voor de tegendraadsheid in Toussaints vertelstrategieën de stimulerende studie van Annemarie Doornbos, *Traditionele verhalen en revolutionaire vertellingen. Tegendraadse elementen in het werk van Geertruida Toussaint*. (Hilversum: Verloren 2013).

derzoek deed naar de Nederlandse aanhangers van Giuseppe Garibaldi.³⁵ Dat waren er meer dan je zou denken. Een deel woonde in Alkmaar, met Truitje als één van de knooppunten in een Garibaldinisch netwerk. Zij was bevriend met een strijdmakker van Garibaldi, Candido Vecchi geheten, een man die mee was geweest met Garibaldi's tocht van de 1000 roodhemden naar Sicilië. Vecchi's verhalen vormen één van de bronnen voor een bewonderend portret van Garibaldi dat Truitje in 1864 publiceerde. In dat portret wordt Garibaldi weliswaar beschreven als krijgsman, maar daarbij gaat het niet om zijn daden op het slagveld. Centraal staat een bezoek van Garibaldi aan een hospitaal, waarin gewonde strijders liggen. In een beschrijving die nog het meest doet denken aan de beschrijvingen van de bekende legerverpleegster Florence Nightingale, schetst Truitje een scene waarin Garibaldi zijn zwaard aan een zwaar gewonde man geeft, opdat deze met het zwaard in zijn armen kan sterven. Garibaldi's grootsheid ligt in deze compassie. Hij doet haar aan de Maagd van Orleans denken, zo schrijft ze.³⁶

Deze verwijzing naar Jeanne d'Arc is, zo vind ik, opmerkelijk. Opmerkelijk omdat het voor Bosboom-Toussaint kennelijk heel gewoon was om hét symbool van militant vrouwelijk heldendom van toepassing te verklaren op een zo mannelijke man als Garibaldi. Dat de mannelijkheid van Garibaldi ook vreedzaamheid kon insluiten is inzet van een publicitair offensief van Vecchi. Die publiceerde in 1861 een Nederlandstalige brochure over Garibaldi's leven op het eilandje Caprera bij Sardinië.³⁷ Tot aan zijn dood in 1882 woonde Garibaldi daar als hij niet vocht, en dat was het grootste deel van de tijd. Met zijn familie en vrienden uit de hele wereld

³⁵ Marjan Schwegman, "Garibaldisten" in Nederland. Over mediterrane hartstocht, huiselijkheid en heroïek in een land van kleine gebaren', in: Ido de Haan e.a. (ed.), *Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad 1850 – 1950*. (Amsterdam: Boom 2009) pp. 235-249.

³⁶ A.L.G. Bosboom-Toussaint, 'Eene Garibaldi-studie. Een Duitsch auteur nageschetst', *De Christelijke Huisvriend* (1864) pp. 33-71.

³⁷ C. Aug. Vecchj, *Garibaldi en Caprera*. (Utrecht 1861).

vormde hij een zogeheten humanitaire commune die liefde uitdroeg voor een sober leven, met respect voor dieren en mensen van wat voor pluimage dan ook. Garibaldi was, aldus deze versie van zijn leven, een vreedzaam man, voor wie strijd en geweld slechts een noodzakelijk kwaad waren. Vecchi's snel in het Frans en andere talen vertaalde brochure vormt het begin van deze nieuwe, invloedrijke verbeelding van Garibaldi. Het is een laatste voorbeeld om u aan te sporen simpele tweedelingen tussen gewapend en civiel verzet, mannen en vrouwen, overboord te zetten en te kiezen voor een beeld van – onverwachte - verbindingen. Een beeld dat inspirerend kan zijn voor onze eigen tijd.

Dames en heren, ik ontdekte onlangs dat het huis waarin ik woon door een Alkmaarse Garibaldi-aanhanger is ontworpen en gebouwd. U begrijpt dat ik dit als vingerwijzing zie voor de toekomst. Hoe die er ook uit zal zien, ik denk dat u heeft gemerkt dat ik nog niet ben uitgepraat en gedacht over gender, geweld en verzet. Maar dit waren wel mijn laatste woorden als directeur van het NIOD. En zelfs dat ben ik formeel al niet meer, omdat Wichert ten Have sinds 1 februari directeur ad interim van het NIOD is. Hij was destijds de begeleider van mijn scriptie over de rol van vrouwen in het Nederlandse verzet. Het is daarom met des te groter genoegen dat ik het directeursstokje aan hem heb overgedragen. Hij zal het hoeden totdat Frank van Vree het in september als directeur van het NIOD overneemt.

Umerkt het, ik ben bij mijn dankwoord aangeland. Omdat mijn loopbaan eigenlijk alleen maar uit omwegen bestaat, duurt dat dankwoord wel even, dus ik vraag nog wat van uw geduld.

Allereerst: mijn liefde voor geschiedenis komt voort uit mijn liefde voor verhalen en de kunst van het vertellen. Voor mij ligt de overtuigingskracht van de historische wetenschap in het narratieve karakter ervan. Verbeeldingskracht is in mijn leven altijd belangrijk geweest, maar op

het Murmellius Gymnasium in Alkmaar kreeg die een extra impuls. Dat kwam door de felheid en passie waarmee de jaren '60 zich op die school manifesteerden. Met kunstenaarsdorp Bergen om de hoek, was er sprake van een ongekend rijke uitbarsting van artistieke en intellectuele energie die alle kanten op ging. Nooit zal ik leraren als Piet de Haan (geschiedenis) en Toon Opstelten (klassieke talen) vergeten. Evenmin als de feesten met de eerste bandjes van Thé Lau en andere klasgenoten. Dierbare, nog steeds bestaande vriendschapsbanden zijn toen gesmeed.

Na Alkmaar was Amsterdam de grote wereld, waar ik als studente geschiedenis aan de UvA ontzagwekkende leermeesters had als Maarten Brands. Mijn belangstelling ging al snel in de richting van Italië en vrouwen geschiedenis. Daar droeg ook de sterk mediterrane inslag van de culturele antropologie toe bij zoals die destijds door mensen als Jeremy Boissevain en Anton Blok werd gedoceerd. Culturele antropologie werd een belangrijk bijvak, evenals Italiaanse Letterkunde. De colleges van Pieter de Meijer waren daar een eyeopener, niet het minst door zijn indrukwekkende stem. Hij zou mijn hooggeschatte promotor worden.

Na mijn studietijd volgde een gevarieerde carrière. Mijn promovendus Niek Pas typeerde mij in een profiel dat hij bij mijn aantreden als directeur van het NIOD schreef als *jobhopper*. Des te meer valt op dat ik het bij het NIOD bijna negen jaar heb uitgehouden. Alleen bij de vakgroep Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden werkte ik langer, namelijk tien jaar. Daar werd ik in 1980 aangesteld als docent vrouwen geschiedenis, een absolute noviteit die in de liberale cultuur van de UL wonderlijk gemakkelijk werd geaccepteerd. Mensen als Ivo Schöffers, Jan de Jongste en Nicolette Mout leerden mij sowieso dat excentriciteit een deugd kan zijn.

In 1990 stapte ik over naar de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de UvA, al waar ik een kamer deelde met collega postdoc Frank van Vree. Ik weet dus wie het NIOD in huis haalt, namelijk een ge-

dreven historicus die nachten doorwerkt alsof het niets is. Het was een avontuurlijke tijd, met ruimte voor mijn eigenlijke specialisme, de geschiedenis van het moderne Italië. Collega's als Willem Melching, Niek van Sas en Rob van der Laarse kleurden mijn bestaan met hun eigenzinnige benadering van het vak. Studenten die ik toen leerde kennen, zijn een rol blijven spelen in mijn leven, zoals promovenda Hinke Piersma, nu veelzijdig NIOD-onderzoekster.

Aan de UvA had ik al eerder kort gewerkt als medewerkster vrouwenstudies bij de Faculteit der Letteren. Aan die tijd dank ik Ingrid van Alphen, die sindsdien als taalwetenschapster steeds opnieuw zorgt voor verrassende waarnemingen, ook met betrekking tot verzetsvrouwen. Ook mijn contact met promovenda Mieke Aerts dateert uit die tijd, nog steeds *sparring partner* voor alles dat met gender en vechten te maken heeft.

Na een Maastrichts intermezzo, dat mij onder meer de blijvende inspiratie van promovendae Amanda Kluveld en Alexandra Paffen opleverde, kwam ik bij de opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht terecht, waar ik al eerder bijzonder hoogleraar vrouwengeschiedenis was geworden. In Utrecht werd ik getroffen door de niets ontziende ironie van Ed Jonker. Zijn scherpte werd getemperd door zijn kleurige dassen en door de vriendelijkheid van zijn vaste kompaan Leen Dorsman. Bovendien was daar de springerige, aanstekelijke energie van Els Kloek en de onvoorwaardelijke collegialiteit van Piet van Hees, Frans Willem Lantink en Floribert Baudet. Dat type collegialiteit is sindsdien voor mij de norm geworden.

In Utrecht was ik de rechterhand van Hans Righart. Zijn veel te vroege overlijden in 2001 sloeg een gat waarin ik plotseling werd verrast door de mogelijkheid directeur van het Nederlands Instituut in Rome te worden. Ik dank het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht voor de kans om door middel van een detachering enkele jaren in Rome te kunnen werken. Door mij na het aflopen van mijn bijzonder hoogleraarschap een onbezoldigde nulaanstelling te geven als gewoon hoogleraar, heeft

de Universiteit Utrecht er bovendien toe bijgedragen dat ik het directoraat van het NIOD met het gezag van een hoogleraar heb kunnen uitoefenen. Ik ben de toenmalige decaan van de faculteit GW Wiljan van den Akker en het CvB daar zeer erkentelijk voor.

De gang naar Rome in 2003 heeft mijn leven een beslissende wending gegeven: ik bleek het namelijk leuk te vinden om een instituut te runnen. Het bedenken en uitvoeren van een interdisciplinair onderwijsprogramma was een onvergetelijke ervaring omdat ik dit samen met Hans Cools, Nathalie de Haan en Bert Treffers kon doen. Door de intensieve, hartverwarmende samenwerking met hen zie ik Rome sindsdien altijd door hun ogen. *A loro e agli altri amici di Roma, in particolare Janet Mente, Mirjam Hinrichs, Angelo Coccarelli e Luuk Arens, dico una cosa sola: Ora e Sempre.*

En dan het NIOD. Het NIOD is een KNAW-instituut en heeft dus vele academische partners. Zo werkt het NIOD in Nederland bijvoorbeeld samen met de UvA, de UL, de UU en de Erasmus Universiteit. Ik dank al deze partners voor het vertrouwen dat zij mij en het NIOD schonken. Maar werken bij het NIOD betekent uit de spreekwoordelijke ivoren toren stappen. De realiteit van datgene wat het NIOD bestudeert, komt namelijk dagelijks langs via het nieuws, e-mails, brieven, telefoontjes en bezoeken. Het NIOD is ingebed in een fijnmazig nationaal en internationaal netwerk van mensen die op de een of andere manier met oorlog en vervolging te maken hebben, of hebben gehad. Het is dit netwerk dat het NIOD bestaansrecht geeft. Dat zovelen daaruit vandaag aanwezig zijn, illustreert dit, evenals de door mij zeer gewaardeerde aanwezigheid van hoogwaardigheidsbekleders uit binnen- en buitenland. De samenwerking met dit maatschappelijke veld was nieuw voor mij en heeft mijn leven enorm verrijkt en spannend gemaakt. Ik denk daarbij ook aan ervaringen als het lidmaatschap van de commissie-Davids, die onderzoek deed naar de Nederlandse betrokkenheid bij de inval in Irak.

De maatschappelijke verankering van het NIOD betekent dat de distantie die een wetenschappelijke benadering nu eenmaal vereist, bij het NIOD nooit absoluut is. Wij zijn ons er scherp van bewust dat alles dat wij doen of niet doen een effect heeft of kan hebben op echte mensen. Misschien dat het NIOD juist om die reden zo hamert op zijn onafhankelijkheid. Het NIOD is dienstbaar én eigenwijs: het gaat in op vragen uit de samenleving en wetenschap, maar wil in alle vrijheid antwoorden kunnen geven, ook als die ongemakkelijk zijn.

Iedereen die hier aanwezig is, weet dat de relatie tussen het NIOD en de KNAW onder druk heeft gestaan. Er is sprake geweest van een langdurige crisis die de vraag deed rijzen of het NIOD nog wel een toekomst had in de KNAW. Het doet mij groot genoeg om vandaag te kunnen zeggen dat die vraag met 'ja' kan worden beantwoord. De KNAW heeft duidelijk uitgesproken trots te zijn op het NIOD. Ook al zijn nog niet alle problemen de wereld uit, er ligt nu een nieuwe basis die het mogelijk maakt om samen naar oplossingen te zoeken. Ik dank José van Dijk, Mieke Zaanen en Theo Mulder voor hun inspanningen om de betrekkingen tussen de KNAW en het NIOD te verbeteren. Voor hun wijsheid en constante steun in deze en andere zaken dank ik voorts Maria Grever, voorzitter van de wetenschapscommissie van het NIOD, en Job Cohen, Victor Halberstadt en Jan Veldhuis, leden van de maatschappelijke commissie van advies. Dank ook aan mijn meest nabije partner in de KNAW, Gert Oostindie, directeur van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.

Wat het NIOD bijzonder maakt is niet alleen het onderwerp, maar ook de mensen die er werken. Omdat ik nog apart afscheid neem van mijn NIOD collega's, zal ik op deze plaats kort over hen zijn. Toen ik op het punt stond een benoeming als directeur van het NIOD te aanvaarden, vroeg iemand mij of ik wel wist wat ik deed: het NIOD was een jungle, een dierentuin vol niet te temmen wilde dieren. Welnu, hij had gelijk,

het NIOD is een jungle. Maar nooit van mijn leven heb ik mij veiliger gevoeld dan in deze jungle. Er zitten twee zielen in mijn borst: de ene wil rustig en onzichtbaar te werk gaan, de ander wil groots en meeslepend leven. Op het NIOD zijn die twee eindelijk met elkaar verzoend en ben ik op mijn plaats gevallen. Ik dank mijn voorganger, Hans Blom, voor het NIOD zoals hij dat aan mij overdroeg. En voor alles dat hij sindsdien voor het NIOD heeft gedaan. Bovenal dank ik al mijn collega's en oud-collega's omdat ik door hen heb ervaren dat werken bij het NIOD geen baan is, maar een manier van leven. Het NIOD zal om die reden altijd deel van mij blijven.

Tot slot: ook mijn familie en vrienden hebben met het NIOD moeten leven. Zij deden dat met verve. Ze leefden met mij mee, maar zorgden er ook voor dat ik bij de les bleef. Mijn dochter Claar en mijn schoondochter Joanne laten mij bijvoorbeeld constant zien dat het mogelijk is van het leven een vakantie te maken, hoe hard je ook moet werken. Mijn kleinzoon Fosse werd geboren toen ik hoorde dat ik directeur van het NIOD zou worden. Fosse, dank je wel voor alle boten, vliegtuigen en drakenkastelen waar je me sindsdien mee naar toe hebt genomen.

Mijn grootste dank gaat uit naar Jaap, al sinds mijn 21ste aan mijn zijde. Ik ben van nature geneigd tot enthousiasme, maar ook tot heet-hoofdigheid met de bijbehorende bewustzijnsvernauwing. Jaap's liefde breekt tunnelvisies open en zorgt steeds weer voor zuurstof en licht.

Ik heb gezegd.

Wat hebben gewapende acties van 19de eeuwse Italiaanse vrouwelijke bandieten te maken met het werk van mannen die tijdens de Duitse bezetting van Nederland zorgden voor alles dat nodig was om onderduikers te laten overleven? Verhalen over hen ondergraven beide de standaardvoorstelling van verzet tegen 'het systeem': vrouwen spelen daarin een verzorgende, ondersteunende rol, mannen wagen hun leven in spectaculaire gewapende acties

In haar afscheidsrede pleit **Marjan Schwegman** aan de hand van uiteenlopende voorbeelden voor herziening van dit standaardbeeld. Ze blikt daarbij terug op haar eigen academische loopbaan die in 1979 begon met onderzoek naar 'vrouwen in het verzet'. In die loopbaan is sprake geweest van een Italiaanse omweg. Het is die omweg die de basis legde voor een nieuwe visie op geweld en geweldloosheid in het Nederlandse verzet tijdens WO II.

Een uitgave van

NIOD
instituut voor
**oorlogs, holocaust-
en genocidestudies**

Het NIOD is een instituut van de Koninklijk Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)